

ז י ו י ת ב ר ל י נ ר

בין דם לכתם - עיון במושג ההרגשה ובמקומו בפסיקת ההלכה למעשה

מבוא

- א. הרואה כתם - עיון בדברי תנאים
- ב. הרגשה - עיון בדברי אמוראים
- ג. תפקיד ההרגשה - שיטות שונות בראשונים
- ד. בין סיבה לסימן - בירור דין ההרגשה באחרונים
- ה. ההגדרות בדבר זיהוי ההרגשה
- ו. מציאות ימינו - האם נשים מרגישות?
- ז. השלכות על הפסיקה למעשה

מבוא

שאלות בתחום טהרת המשפחה מתאפיינות בצורך לדייק בתיאור המציאות שאליה מתייחסת השואלת.

ההלכה מבחינה בין דם שנראה בהרגשה לכה שאינו מלווה בה. הבחנה זו היא צומת מרכזי בהבחנה בין דין התורה לדין דרבנן, ופעמים רבות גם בקביעה האם לפסוק בשאלה ספציפית לחומרא או לקולא. נשים רבות מתחבטות בשאלה האם מראה דם שאת דינו הן רוצות לברר נראה בליווי של הרגשה או בלעדיה.¹

מטרת מאמר זה היא לסקור את המקורות העיקריים המתייחסים להרגשה ולנסות להנהיר את הדעות השונות בדבר הגדרותיה של ההרגשה ההלכתית.

העיון בשאלה זו מורכב משני רבדים:

הרובד ההלכתי - יש גישות הלכתיות שונות ביחס למושג ההרגשה, לתפקידו, ולמקומו בהבחנה בין דם לכתם.

1 הערפול בדבר זיהוי של ההרגשה עשוי להביא לידי מתח ולחץ נפשי בשל ז הצורך המתמיד לעקוב אחר הנעשה בגוף ללא יכולת ברורה להכריע את הספק.

בהמשך המאמר נעסוק ברובד המעשי - אילו תחושות פיזיולוגיות יוגדרו כהרגשה במובן ההלכתי ואילו אינן בכלל זה.² הדיון מורכב בשל הרצון לכמת בכלים אובייקטיביים תחושה סובייקטיבית ואולי אף אינטואיטיבית במהותה. מורכבות זו מועצמת בשל הפער בין הדיווח שנשים שונות מוסרות על אודות תחושותיהן ובין הנכתב בפוסקים.³

א. "הרואה כתם" - עיון בדברי תנאים

"וְאִשָּׁה כִּי תִהְיֶה זָכָה דָּם יִהְיֶה זָכָה בְּבִשְׂרָהּ שִׁבְעַת יָמִים תִּהְיֶה כְּנִדְתָּהּ וְכָל הַנִּגְעַע בָּהּ יִטָּמָא עַד הָעֶרְב" (ויקרא ט"ו, יט). בספרא על פסוק זה הובאה דרשה המפרטת את הקריטריונים הנדרשים לקביעת מעמדה של אישה כנידה:

"כי תהיה זבה". יכול אפילו זבה מכל מקום תהא טמאה?

תלמוד לומר: "והיא גלתה את מקור דמיה" (ויקרא כ', יח). לימד על הדמים שאינן אלא מן המקור.

יכול כל מראה זב שתזוב תהיה טמאה? תלמוד לומר "דם".

אי דם, אין לי אלא מראה דם אחד, כשהוא אומר דמיה מלמד שדמים הרבה טמאים בה האדום והשחור וכקורן כרכום, וכמימי אדמה וכמזוג.

בית שמאי אומרים: אף כמימי תלתן וכמימי בשר צלי. ובית הלל מטהרים.

"בבשרה" מלמד שהיא מטמאה בפנים ככחוץ.

בספרא מפורטים ארבעה פרמטרים: מקור הדימום, סוג ההפרשה, הצבע (שלגביו אף מובאת מחלוקת בית שמאי ובית הלל) והמקום שבו נמצא הדם.

אין בספרא התייחסות למושג 'הרגשה'. גם ההבחנה בין דם לכתם, שבה נעסוק לקמן, אינה מופיעה בספרא.

המשניות בפרק שמיני במסכת נידה עוסקות בדינה של אישה הרואה כתם של דם על גופה ובאפשרות לטהר מראות אלו. במשנה (משנה נידה ח, א; בבלי נידה נז ע"ב) נאמר:

הרואה כתם על בשרה כנגד בית התורפה - טמאה.

ושלא כנגד בית התורפה - טהורה.

על עקבה ועל ראש גודלה - טמאה.

על שוקה ועל פרסותיה מבפנים - טמאה.

2 תחושות פיזיולוגיות אלו עשויות להיות בעלות משמעות הלכתית לעניין אחר - קביעת וסת הגוף. במסגרת מאמר זה לא נדון בהשלכות אלו.

3 על נושא זה ראו בהרחבה: הרב שלמה לוי, "הרגשה בזמן הזה", אסיא, עג-עד (תשס"ד), עמ' 128-138.

מבחוץ - טהורה.

על הצדדין מכאן ומכאן - טהורה.

מן החגור ולמטה - טמאה, ראתה על חלוקה,

מן החגור ולמעלה - טהורה.

ראתה על בית יד של חלוקה, אם מגיע כנגד בית התורפה - טמאה.

ואם לאו - טהורה.

משנה זו עוסקת באישה שמצאה כתם דם מחוץ לגופה. מבין הקריטריונים המפורטים בספרא, המשנה עוסקת רק בשאלת מקור הדם - האם יש להניח שהוא מגיע מרחמה של האישה.

המשנה דנה בשאלת הסבירות לכך שכתם זה בא מרחמה של האישה ומבחינה בין מצבים שבהם מיקומו של כתם הדם מעיד שמקורו ברחם האישה (כנגד בית התורפה) ובין מצבים שבהם מקום הימצאות הכתם משמש ראיה לכך שלא ייתכן שמקורו ברחם האישה.

המכנה המשותף לפרטי ההלכות שבמשנה זו הוא שאם נראה כתם דם על חלק בגוף או על לבוש, אשר בשל מיקומו יש להניח שמקור הכתם בדם ששתת מרחמה של האישה - האישה טמאה. זאת, אף שאין ודאות גמורה לגבי מקור הדם.

כאשר כתם הדם נראה בצד החיצוני של הרגל או בחלק הבגד הנלבש על פלג הגוף העליון,⁴ לא מתקבל על הדעת שמקורו ברחם האישה, והאישה נשארת בטהרתה.

בהמשך הפרק יש התייחסות לאפשרות תיאורטית שהדם שנמצא על גוף האישה הגיע לשם ממקור חיצוני. כך נאמר במשנה:

ותולה בכל דבר שהיא יכולה לתלות:

שחטה בהמה חיה ועוף, נתעסקה בכתמים, או שישבה בצד העסוקים בהם, הרגה

מאכולת - הרי זו תולה בה.

(משנה נידה ח, ב)

הצד השווה לכל האפשרויות המפורטות במשנה הוא שמדובר במצבי ספק. במצבים אלו האישה אינה נדרשת להוכיח את הטענה שמקור הדם הוא זר ומספיקה האפשרות התיאורטית שחשיפה שלה לדם ממקור אחר - כדוגמת דם חיה או בהמה - היא זו שהביאה לכך שכתם דם נמצא על בגדה או על גופה.

4 כנידה נז ע"ב דנה הגמרא באישה שמתעמלת וגופה מתהפך. הדין הוא שהיא טמאה גם בעקבות מראה דם שנראה על פלג הגוף העליון, מחשש שמא בשעת ההתעמלות שנת דם מרחמה.

המשנה הראשונה עוסקת במיקום שבו נצפה הכתם ככלי לכירור מקור הדם, והמשנה השנייה עוסקת באופן ישיר בשאלת מקור הדם ורמת הוודאות הנדרשת על מנת לקבוע שמקורו ברחמה של האישה.

האישה תיחשב לטמאה רק כאשר ברור למעלה מכל ספק שמקור הכתם הוא בדם מרחמה. לפי המשנה השנייה, כל עוד אפשר לטעון שהדם שלפנינו נובע ממקור אחר, נטען כך מחמת הספק. המשנה הראשונה מוסיפה שאם אין מקור אחר לתלות בו, והבסיס להיתר הוא רק מיקומו של הכתם, יש צורך ברמת ודאות גבוהה יותר. בהמשך הפרק מסופר במשנה מעשה:

מעשה באשה אחת שבאת לפני רבי עקיבא.

אמרה לו: ראיתי כתם.

אמר לה: שמא מכה היתה ביך?

אמרה לו: הן, וחייתה.

אמר לה: שמא יכולה להיגלע ולהוציא דם?

אמרה לו: הן.

וטהרה רבי עקיבא.

ראה תלמידיו מסתכלים זה בזה. אמר להם: מה הדבר קשה בעיניכם, שלא אמרו חכמים הדבר להחמיר אלא להקל, שנאמר: "ואשה כי תהיה זבה דם יהיה זובה בבשרה" (ויקרא ט"ו, יט) - דם ולא כתם.

(משנה נידה ת, ג)

רבי עקיבא נשאל על ידי אישה לגבי כתם דם שראתה. הוא יישם את האמור במשנה וטיהר את האישה שעליה היה כתם, בכך שהוא תלה שמדובר בפצע ישן בגוף - אפשרות תיאורטית דחוקה מאד. אין בסיפור ניסיון של רבי עקיבא לברר את המציאות לאשורה אלא רק בירור האם ייתכן צד של ספק.

מהלך זה עורר תמיהה בקרב התלמידים ורבי עקיבא הסביר לתלמידיו את פסיקתו באמצעות דרשת הפסוק: "וְאִשָּׁה כִּי תִהְיֶה זֹבֵה דָם יִהְיֶה זֹבֵה בְּבִשְׂרָהּ". יש להבחין בין דם שעליו דברה התורה ובין מה שנקרא במשנה 'כתם'. כמו כן הוא מוסיף שמגמת חכמים ביחס לכתמים היא להקל.

רבי עקיבא הבחין בין דם לכתם ובין דין התורה לגזרת חכמים. ההבחנה בין דין התורה לדברי חכמים מחייבת להבין מה נכלל בדין התורה המקורי. אפשר להבין את דברי רבי עקיבא בשתי דרכים:

1. בתורה נאסר רק דם שבוודאות גמורה הגיע מהאישה.⁵ דם שנמצא ככתם, ייתכן שאינו מהאישה. חכמים גזרו לאסור גם חלק ממצבי הספק, מרמת סבירות מסוימת.
 2. רבי עקיבא התכוון לכך שבכתם אין 'הרגשה', ולכן מן התורה הוא מותר. אמנם חכמים גזרו עליו, אך גזרה זו חלה רק בתנאים מסוימים.
- יש לשים לב שאין בדברי רבי עקיבא התייחסות מפורשת להרגשה ולצורך בה. דברי רבי עקיבא אלו עומדים בסתירה למקור תנאי אחר:

והתניא: לא אמרו חכמים את הדבר להקל, אלא להחמיר!
 אמר רבינא: לא להקל על דברי תורה - אלא להחמיר על דברי תורה, וכתמים
 עצמן דרבנן.

(נידה נט ע"א)

לפי רבינא, מגמת החמרה מיושמת ביחס לדברי תורה, בעוד שהכתמים עצמם מדרבנן ולגביהם קבע רבי עקיבא שיש להקל בהם.

משמעות הדברים היא שעצם העיסוק ההלכתי בכתם ובטהרתו או טומאתו הוא חידוש לחומרא ביחס לדין התורה. לולא חידשו חכמים את דיני הכתמים, שאלתה של האישה שבסיפור לעיל לא הייתה עולה, והאישה הייתה נשארת בטהרתה ללא פקפוק. עם זאת, בדין לגבי גבולות הגזרה של גזרת חכמים על הכתמים יש לדון להקל במידת האפשר, וכדברי רבי עקיבא.

מהעיון במשניות אפשר לראות כי הכרעת דין הכתם תלויה בבירור הספק לגבי מקור הדם. ככל שיש יסוד להניח שאין ודאות שאכן מקור הדם מן האישה - בשל מיקום חריג או בשל הימצאות מקור חיצוני לדימום (מקור זר או אפילו דימום שאינו מן הרחם) - כל אלו יהוו שיקול לפסיקה לקולא. אנו מסופקים אם כתם הדם (שנמצא מחוץ לגוף האישה) הגיע מרחם האישה, והדין יוכרע לפי האפשרות הסבירה.

בנוסף, עולה מהמקורות שהכתמים אינם אסורים מן התורה ויש להבחין בינם ובין דם שאיסורו מן התורה.⁶

5 נראה שכוונת רבי עקיבא היא לומר שבשונה מאיסורי תורה אחרים, בדיני נידה יש צורך בוודאות גמורה כדי לפסוק לאיסור. לכן לא חל כאן הכלל המקובל "ספק דאורייתא לחומרא".

6 לשאלה מדוע גזרו חכמים על הכתמים עיינו בדברי הרב נסים בן ר' ראובן גירונדי, חידושי הר"ן, נידה נז ע"ב ד"ה מודה שמואל).

ב. הרגשה - עיון בדברי אמוראים

על דברי המשנה (נידה ח, א) נאמר בשמו של האמורא שמואל:

אמר שמואל: בדקה קרקע עולם וישבה עליה ומצאה דם עליה טהורה, שנאמר "בבשרה" (ויקרא ט"ו, יט), עד שתרגיש בבשרה.

(נידה נז ע"ב)

שמואל פסק שאם אישה התיישבה על קרקע שנבדקה ונמצאה נקייה, ואז קמה ומצאה דם על הקרקע - האישה טהורה.⁷

גם שמואל מזכיר את הפסוק שהובא כבר בספרא ובדברי רבי עקיבא במשנה. מהמילה "בבשרה" לומד שמואל שיש להחריג מדין הנידה מצב שבו אישה אינה מרגישה את יציאת הדם בגופה. במצב זה, האישה נשארת טהורה גם כאשר הנסיבות מראות שהדם בא ממנה.

אצל התנאים, ההיתר מבוסס על תלייה בשל ספק בקריטריון הראשון המוזכר בספרא - ספק במקור הדם, וזהו שיקול להתיר. מדברי שמואל עולה כי מקרים לא מעטים של ראיית דם מוחרגים מדין הנידה גם ללא תלייה בספק.

לפי המשנה כתם שמקום הימצאו מראה כי מקורו מרחמה של האישה נחשב לטמא. מדוע אפוא מטהר שמואל את האישה שמצאה כתם דם במקום שבו ישבה? דברי שמואל קשים והגמרא מוסיפה ומקשה עליהם מברייתות שמהן עולה שהאישה נאסרת אף ללא הרגשה.

בהמשך הסוגיה הובאו דברי רב ירמיה מדפתי, שלטענתו שמואל אינו מכחיש את תקפו של דין הכתמים כגזרת חכמים, אלא שהוא התייחס בדבריו לדין התורה המקורי, ועם זאת מודה שהאישה טמאה מדרבנן בשל הכתם: "אמר רב ירמיה מדפתי: מודה שמואל שהיא טמאה מדרבנן".

העמדה זו מתאמת בין דברי שמואל לתנאים כך ששמואל האמורא לא יחלוק על המשנה. לשם כך מוסיף רבי ירמיה מידע שאינו נמצא בדברי שמואל עצמו.

רב אשי הסביר את הפער בין שמואל למשנה בדרך אחרת:

7 להבנת המקרה הנדון יש לתת את הדעת כי סביר מאד ששמואל מתאר מצב שבו תחת בגדה העליון של אותה אישה הגוף בא במגע עם הקרקע עצמה ללא בגד תחתון.

רב אשי אמר: שמואל הוא דאמר כרבי נחמיה. דתנן: רבי נחמיה אומר כל דבר שאינו מקבל טומאה אינו מקבל כתמים (משנה נידה ט, ג).
(נידה נח ע"א)

יש לבחון את דברי רב אשי ולקבוע האם הוא כיוון למסקנת שמואל להלכה, בדומה לרב ירמיה מדפתי. אם כך פני הדברים, אזי, בניגוד לרב ירמיה מדפתי שהוסיף על שמואל פסיקה לחומרא שאינה נזכרת בדבריו, רב אשי הסביר כי שמואל מתאים לדברי התנאים אליבא דרבי נחמיה, וגם מדרבנן תישאר האישה בטהרתה, כי גזרת חכמים על הכתמים אינה חלה על כתם שנראה על דבר שאינו מקבל טומאה.

רש"י הבין את רב אשי בדרך אחרת. רב אשי לא הסביר רק את מסקנתו ההלכתית של שמואל להיתר, אלא את עיקר דבריו. שמואל אינו מתיר את האישה בשל העדר ההרגשה אלא רק בשל העובדה שראתה על הקרקע, וכשיטת רבי נחמיה. להעדר ההרגשה אין משקל משמעותי וכדברי רש"י (נידה נח ע"א ד"ה רב אשי): "שמואל לא איירי בהרגשה כלל". דרך זו קשה מפני שנראה לפי הסוגיה ששמואל עצמו נימק את דבריו לגבי טהרת האישה בדרשת הפסוק על ההרגשה.⁸

ג. תפקיד ההרגשה - עיון בדברי ראשונים

האם דרשת שמואל התקבלה להלכה? בהנחה שהיא התקבלה יש לברר מהו תפקידה של ההרגשה בקביעת מצבה ההלכתית של האישה.

אפשר שהצורך בהרגשה הוא כלי נוסף לבירור הספק. אם אישה חשה ביציאת דם מגופה, שוב לא סביר לטעון שלא ממנה זב הדם. אם האישה אינה מרגישה, נוצר ספק האם אכן היא מקור הדם ויש מקום לגזרת הכתמים מדרבנן, מחשש שמא מגופה בא הכתם. התפיסה שההרגשה היא כלי לבירור הספק מעמידה את ההרגשה כנדבך נוסף על דברי המשנה. המשנה העמידה את היתר הכתם על יסוד הספק, וההרגשה היא כלי לבירור הספק. דברים אלו מתאימים לשיטת רש"י. אפשר לדייק כך מדבריו בהמשך הסוגיה (נידה ס ע"ב ד"ה הנח), שם כתב שכדי לקבוע טומאה מדאורייתא צריך "עד שתראה בבשרה". רש"י השתמש במילה "תראה" כתחליף למילה "תרגיש" שבדרשת

8 נראה מדברי רש"י שהוא מפרש את שמואל במנותק מהדרשה על ההרגשה וזה קשה. רבי אלחנן אשכנזי (סדרי טהרה, סי' קצ"ט ס"ק צג ד"ה לכן נראה לענ"ד) מיישב קושי זה באמירה שגם לפי רש"י חסרון ההרגשה הוא המטהר וזאת לפי התפיסה הרואה בחסרון הרגשה מציאות היוצרת מצב של ספק האם הדם בא מגופה של האישה ואפשר לטהר את הכתם בשל הספק. אמנם רש"י כותב בפירוש ששמואל "לא איירי בהרגשה".

שמואל בסוגיה, ונראה כי עיקר ההרגשה לשיטתו היא כדי לדייק שאכן האישה רואה דם מגופה ולא ממקום אחר.⁹ לשיטה זו, להרגשה יש תפקיד בבירור הספק, אך אין היא עומדת כקריטריון עצמאי ולעיתים אפשר לפשוט את הספק גם ללא הרגשה.¹⁰ הרמב"ם פסק להלכה כשמואל:

אין האשה מתטמאה מן התורה בנדה או בזיבה עד שתרגיש ותראה דם ויצא בבשרה כמו שביארנו ותהיה טמאה מעת שתראה ולהבא בלבד, ואם לא הרגישה ובדקה ומצאה הדם לפנים בפרוזדור הרי זה בחזקת שבא בהרגשה כמו שביארנו. (משנה תורה, הל' איסורי ביאה ט, א)

לשיטתו, הרגשה היא חלק מהקריטריונים לקביעת דין נידה מן התורה ואינה רק כלי לבירור הספק.

דברים אלו נראים קרובים יותר לאופן שבו מוצגים דברי שמואל בסוגיה. דרשת הפסוק של שמואל, ויתרה מזאת, תיאור המקרה שדרכו בוחר שמואל לתאר את הצורך בהרגשה, מחזקים את הכיוון שלפי שמואל ההרגשה היא קריטריון עצמאי. במצבים שבהם אין לאישה הרגשה יש נפקא מינה בין השיטות. לפי הרמב"ם ללא הרגשה אין איסור מן התורה, ולפי רש"י וההולכים בשיטתו ייתכן שגם ללא הרגשה האישה תהיה אסורה אם ודאי לה שהדם בא ממנה.¹¹

ד. בין סיבה לסימן - בירור דין ההרגשה באחרונים

דוגמה נוספת לפסיקה שמבטאת עמדה עקרונית ביחס לתפקידה ההלכתי של ההרגשה ניתן לראות בתשובה המופיעה בתשובת הרמ"א. הרמ"א דן באישה שמצאה כתם ובו מראה לבן שברור לה שיצא ממנה¹² ועמו מראה נוסף שנראה ככתם דמי, ללא הרגשה:

9 דיוק זה ברש"י מופיע בסדרי טהרה סי' קצ"ט ס"ק צג, החל מד"ה וטרם אכלה. הוא דן באריכות בשאלה האם הרגשה היא סימן או סיבה.

10 בסדרי טהרה (ראו בהערה הקודמת) עסק באריכות בהסבר שיטת רש"י והתוספות ומסקנתו היא שלשיטתם "היכא דוודאי מגופה אתיא אפילו בלא הרגשה טמאה מן התורה".

11 רבי שמואל ענגיל (שו"ת מהר"ש ענגיל, ח"ד סי' פא) ראה במחלוקת רש"י והרמב"ם מחלוקת בין תפיסת ההרגשה כסימן בלבד כשיטת רש"י ובין תפיסה שההרגשה היא קריטריון עצמאי כדברי הרמב"ם וסיבה לקביעת הדין.

12 הרמ"א כותב שמדובר במראה לובן שיצא מן המקור אך הוא אינו מבאר מהי רמת הוודאות הנדרשת לבירור הספק ומדוע למעשה יש הבדל בין המראה הלבן למראה האדום בספק אם בא מגופה. הרמ"א רק קובע כי "מאחר שידוע שנפתח המקור למראה לובן וירוק חוששין שגם האודם יצא משם".

אף על גב דחכמים הקילו הרבה בענין הכתמים הואיל והם מדבריהם... שאמר ר' עקיבא לתלמידיו שלא אמרו חכמים להחמיר בדבר אלא להקל שנאמר "ואשה כי תהיה זבה דם יהיה זובה בבשרה", דם ולא כתם. מ"מ בכי האי גוונא נראה דטמאה מאחר דאיכא הוכחה שבא ממנה עם הכתם הלבן... ואפילו לא יהא אלא ספק אם הוא הכל כתם אחד או לא, נראה דאזלינן לחומרא מאחר שידוע שנפתח המקור למראה לובן וירוק חוששין שגם האודם יצא משם.
(שו"ת הרמ"א, סי' צז)

הרמ"א ראה במראה הטהור שנמצא עם הכתם "רגליים לדבר", ומסיק שסביר להניח ששני המראות מגופה של האישה באו ולכן הוא פסק לאיסור אף ללא הרגשה. זאת גם כאשר אין ודאות גמורה במקור הכתם. הפסיקה לאיסור מתבססת על העובדה שמראה הכתם האדום נראה כחלק מן הכתם הלבן ולכן סביר להניח שמקורם אחד.
נראה מדבריו שגם כאשר נשאר ספק כלשהו, נראה יותר להחמיר ולאסור מהתורה - אף ללא הרגשה.

לעומת זאת לשון השולחן ערוך ביחס להרגשה שאולה, כדרכו פעמים רבות, מניסוח הרמב"ם, ומודגש בשולחן ערוך כי אין איסור מהתורה אלא כאשר ישנה ראיית דם בהרגשה:

דבר תורה אין האישה מטמאה ולא אסורה לבעלה עד שתרגיש¹³ שיצא דם מבשרה וחכמים גזרו על כתם שנמצא בגופה או בכגדיה שהיא טמאה ואסורה לבעלה אפילו לא הרגישה.

(יורה דעה, סי' קצ סעי' א)¹⁴

המחלוקת על טיבה ותפקידה של ההרגשה נדונה באריכות בפוסקים.¹⁵ רוב הפוסקים העדיפו את השיטות הרואות בהרגשה "סיבה" - כלומר קריטריון עצמאי הכרחי לקביעת דין נידה מן התורה כבדרשת שמואל,¹⁶ על פני השיטות הרואות בה סימן בלבד.¹⁷

13 הרב דוד הלוי (טורי זהב, שם) דייק שאפילו היא רואה טהורה כיון שלא הרגישה. ועיינו גם בדבריו ביורה דעה סי' קצב ס"ק א.

14 ועיינו גם בשולחן ערוך יורה דעה, סי' קפג סעי' א: "...והוא שתרגיש ביציאתו".

15 סדרי טהרה סוף סי' קצ.

16 עיינו עוד: רבי מאיר מלובלין, שו"ת מהר"ם מלובלין, סי' ב; רבי יעקב לורברבוים מליסא, חוות דעת, ביאורים סי' קצ.

17 עיינו עוד אצל הרב עובדיה יוסף (טהרת הבית, חלק א סי' קפג, ג; משמרת הטהרה עמ' ח), שהאריך לדון בשיטות השונות וסיכם: "אולם להלכה נראה שהעיקר כדעת הרמב"ם והרמב"ן והרשב"א והר"ן שמפורש בדבריהם להדיא שבלי הרגשה טהורה מן התורה".

הרב מאיר ברנסדופר בשו"ת קנה בושם (תוכן העניינים, חלק ד סי' עא) מציע דרך ביניים בשאלה זו. אמנם גם כתם שנראה ודאי מגופה של האישה אינו אסור מן התורה אם לא הייתה לאישה הרגשה, ועם זאת את האפשרות לדון לקולא בדיני כתמים ולטהר כתמים שנראו על דבר שאינו מקבל טומאה או על בגד צבעוני הוא מצמצם לכתמים שיש ספק אם מקורם הוא בגופה של האישה.

ה. הגדרות הלכתיות למושג הרגשה

דברי שמואל מובאים בגמרא ללא התייחסות לשאלה מהי בדיוק אותה תחושה שבה דנה הסוגיה. ייתכן שהנחת הגמרא היא שמושג זה נהיר לכל.¹⁸ אלא שדיון הלכתי חייב להתבסס על הגדרה ברורה של המושג הנדון ולו תהא הגדרה זו סובייקטיבית¹⁹ כדברי הגמרא (גי' ג ע"א): "אשה מרגשת בעצמה", וכדברי רש"י שם (ד"ה מרגשת): "יודעת בעצמה כשיוצא דם ממנה...".

הפתחי תשובה כתב שלוש הגדרות להרגשה מדברי הפוסקים:

ודע דשלש מיני הרגשות יש לעניין שתהא טמאה מדאורייתא:
א' שנזדעזע גופה כמ"ש הרמב"ם פרק ה מהלכות איסורי ביאה דין י"ז.
ב' שנפתח מקורה כמבואר [בשו"ע יו"ד] סי' קפ"ח ובסי' ק"ץ ס"א.
והשלישית נמצא בשו"ת האחרונים ז"ל כשמרגשת שדבר לח זב ממנה בפנים.
(פתחי תשובה, שולחן ערוך, יורה דעה, סי' קפג ס"ק א)

הפתחי תשובה לקט את ההגדרות לעניין ההרגשה כפי שהן נזכרות בדברי שני ראשונים - הרמב"ם ותרומת הדשן, וכן את דברי הנודע ביהודה. להלן נעסוק במקורות אלו ונבחן את ההגדרה המובאת בם משני היבטים: היבט עקרוני - האם יש כאן הגדרה למושג הרגשה. היבט מעשי - האם ניתן ליישם את ההגדרה במציאות המוכרת לנו.

18 בספר שערי אורה כתב הרב שלמה לוי שהסיבה לכך שחז"ל לא נתנו להרגשה הגדרה ברורה היא דווקא בשל העובדה שלא ניתן להגדיר את ההרגשה והיא אינדיבידואלית. מסקנתו מכך היא לדון את רוב התחושות הנפוצות כספק דאורייתא.

19 בדרכי טהרה עמ' ג התייחס הרב מרדכי אליהו לקושי בהגדרה אובייקטיבית להרגשה וכתב כי "קשה להגדיר הרגשה זו וכל אשה מכירה בעצמה מהי הרגשתה בשעת יציאת הדם".

1. רמב"ם: נזדעזע גופה

הרמב"ם כתב ביחס לאישה שראתה דם במי רגליים שיש להבחין בין תחושתה ובין מה שמוגדר כהרגשה:

ואפילו הרגיש גופה ונזדעזעה אינה חוששת, שהרגשת מי רגלים היא זו שאין מי רגלים מן החדר ודם זה דם מכה הוא בחלחולת או בכוליא.
(משנה תורה, הל' איסורי ביאה ה, יז)

יש לציין שכוונת הרמב"ם אינה להגדיר את ההרגשה אלא לציין שבסיטואציה מסוימת אין די בתחושת זעזוע הגוף, מפני שניתן להחליף בינה ובין תחושת האישה בהטלת מי רגליים. מכאן אנו למדים שבדרך כלל ההרגשה באה לידי ביטוי בזעזוע הגוף.²⁰
דברי הרמב"ם לגבי זעזוע הגוף יכולים להתפרש בכמה מובנים, וקשה ללמוד מהם הגדרה ברורה למהות ההרגשה. ייתכן שמדובר במושג סובייקטיבי.

2. תרומת הדשן: נפתח מקורה

ההגדרה של הרב ישראל איסרלן בשו"ת תרומת הדשן (סי' רמו) היא: "נפתח מקורה". גם בזה אין התייחסות ישירה לשאלה מהי ההרגשה. הביטוי "נפתח מקורה" הוא למעשה חלק מהשאלה בשו"ת על אישה שהרגישה ללא ראייה. כיון שבשאלה נכתב שהאישה הרגישה שנפתח מקורה להוציא דם, ההנחה בתשובה היא שהייתה לה הרגשה והרגשה זו היא פתיחת המקור.²¹

בהיבט המעשי, מבחינת היכולת לזהות את ההרגשה, ובדומה לנאמר ביחס לדברי הרמב"ם, גם כאן לא ברור שהחלפת המונח "הרגישה" בהסבר "נפתח מקורה", מסייעת לנו להבין מהי התחושה שנחשבת להרגשה מבחינה הלכתית.²²

20 הרמב"ם בהל' איסורי ביאה ח, א פירט תחושות פיזיולוגיות שעשויות ללוות את קבלת הווסת (p.m.s) אך משמעותן ההלכתית היא לעניין פרישה סמוך לווסת ולא לעניין הרגשה.

21 התשובה עוסקת באישה שהרגישה שנפתח מקורה ובבדיקה מצאה מראה לבן. ביחס לזה חידש תרומת הדשן שייתכן לפסוק לאיסור בשל הרגשה גם בלי ראיית דם. דבריו הובאו בבית יוסף ובשולחן ערוך (יורה דעה, סי' קצ).

22 דימום רחמי אינו תוצאה של פתיחת הרחם אלא של התפרקות רירית הרחם הנגרמת על ידי שינויים הורמונליים. ייתכן שהכוונה לתחושות ההתכווצות ברחם שמאפיינות את המחזור אצל חלק מהנשים ויש מקום להשוואה בין תחושה זו להתכווצויות העזות של הרחם בזמן צירים, פעילות רחמית שאכן מביאה לפתיחתו בעת הלידה.

3. נודע ביהודה: זיבת דבר לח ובלחות על כתלי בית רחמה

ההגדרה השלישית היא של הרב יחזקאל לנדא בשו"ת נודע ביהודה. השאלה עוסקת באישה שרואה מראה שדם מעורב בו ומרגישה זיבת דבר לח וב"לחות על כתלי בית רחמה". בשאלה זו דן הנודע ביהודה מתוך מודעות מלאה לצורך בהגדרה ביחס להרגשה ופוסק שתחושת זיבת דבר לח אף היא נחשבת הרגשה:

ומאי ניהו הרגשה שירגישו אם הרגשת פתיחת המקור או אף הרגשת זיבת דבר לח בבשרה. נלע"ד דאף הרגשת זיבת דבר לח חשיב הרגשה ולא בעינן הרגשת פתיחת המקור דוקא והרי עיקר ההרגשה יליף שמואל מבשרה שתרגיש בבשרה והרי האי בשר לאו על בשר המקור קאי, שהרי מזה ילפינן שמטמאה בפנים כבחוחץ והרי אינה מטמאה אלא מן השינים ולחוחץ. וא"כ האי בשרה היינו בשרה שמן השינים ולחוחץ. ואם כן גם שתרגיש בשרה היינו בשר זה, והרי זה כבר הוא חוחץ לפתח המקור ואיך נימא שבעינן שתרגיש פתיחת המקור. אע"כ לא בעינן רק שבשרה ירגיש זיבת הדם ואם מרגשת זיבת דבר לח הרי כבר הרגישה והרגשת המקור לא נזכר בפסוק אלא הרגשת הבשר.

(שו"ת נודע ביהודה, מהדורה קמא, יורה דעה סי' נה)

הנודע ביהודה דייק בדרשת שמואל "עד שתרגיש בבשרה" וכותב שהביטוי "בבשרה" אינו מוסב על בשר הרחם עצמו אלא על הבשר "שמן השיניים ולחוחץ" ומסקנתו שתחושה זו היא היא ההרגשה. בניגוד להגדרותיהם של הראשונים "זעזוע הגוף" ו"פתיחת המקור", שהם מושגים הטעונים ביאור ואינם מוכרים לנו כתיאור מצוי של תחושה פיזיולוגית, זיבת דבר לח מוכנת כתחושת רטיבות בנרתיק וזיבה של נוזל היוצא מן הגוף והיא מצויה אצל נשים רבות.

אלא שהפוסקים חלקו על דברי הנודע ביהודה. יש שלא קיבלו את דבריו להחשיב תחושת זיבת דבר לח כהרגשה כלל. יש שסייגו תחושה זו רק למקרה שבו היא פנימית, ויש שהגבילו את ההגדרה לנשים שאינן רגילות בזיבת דבר לח גם בהפרשות טהורות. הרב ברוך אפשטיין בתורה תמימה (ויקרא טו אות פ) דייק מדרשת "בבשרה" שמשמע הפך מדברי הנודע ביהודה: שם נראה שהכוונה לתחושה בפנים גופה, בעוד שהנודע ביהודה מדבר על תחושת רטיבות היוצאת מן הנרתיק החוצה "חוחץ לגופה". הרב משה סופר בשו"ת חתם סופר (יורה דעה סי' קמה) כתב שזיבת דבר לח בעלמא אינה נחשבת להרגשה מפני שהרגשה מתוארת כדבר המעיר את האישה משנתה מחמת צער (על פי נידה ג ע"א).

הרב יעקב לורברבוים בפירושו חוות דעת (ביאורים יורה דעה סי' קצ), דן בדברי הנודע ביהודה ובשאלה האם תחושה בנרתיק יכולה להיחשב להרגשה. הוא מגיע למסקנה שזיבת דבר לח נחשבת הרגשה רק כאשר האישה חשה ביציאת הדם מהרחם אל הנרתיק אך לא בתחושת זיבת דבר לח מהנרתיק חוץ לגוף:

אבל באם לא הרגישה זיבת הדבר לח רק למטה בפרוזדור, ויודעת בכירור דלא הרגישה בשעת זיבתו מהמקור, נראה דטהורה.

ההגדרה השלישית כאמור נראית קרובה יותר לתחושות המתוארות על ידי נשים כאופייניות לתחושה בזמן דימום נרתיקי, אלא שהתחושה הנפוצה היא אכן זיבת דבר לח חוץ לגוף ולפי החוות דעת אין להכלילה בכלל ההרגשה שעליה כתב הנודע ביהודה. למעשה מצוי מאד שגם הפרשות שאינן דמיות המופיעות אצל נשים לאורך כל החודש ובמצבים שונים תהיינה מלוות בתחושת זיבת דבר לח כיון שאלו הפרשות היוצאות מן הנרתיק החוצה. לא תמיד ניתן להבחין באופן ברור בין תחושת רטיבות זו לתחושה האופיינית לזמן דימום נרתיקי. להסתייגות זו התייחס הרב רחמים חוויתה:

ועוד נראה דגם אם נימא דהרגשת זיבת דבר לח היא הרגשה גמורה כמו פתיחת פי המקור ואפילו לא מצאה כלום טמאה, היינו דוקא באשה שאינה רגילה לראות בהרגשה כזו מראות טהורים דהשתא איתרע חזקתה במה שהרגישה דמסתמא ראתה בהרגשה זו וכל שלא נתברר שהוא מראה טהור אסורה, לא כן בנדון דידן שאשה זו רגילה לראות מראות טהורים בהרגשה זו, אם כן לא איתרע חזקתה במה שהרגישה שהרי רגילה בזה הרבה לראות מראות טהורים בהרגשה...
(שו"ת שמחת כהן, חלק ב יורה דעה סי' מז)

דבריו מצמצמים מאד את האפשרות המעשית להתייחס לזיבת דבר לח כאל הרגשה. משלוש ההגדרות והקשיים הקיימים בהן יש להסיק שיש קושי בהגדרת מושג ההרגשה. כמו כל תחושה פיזיולוגית, טבעה הוא שהיא סובייקטיבית ומשתנה מעת לעת ומאישה לאישה. קושי זה קיים בכל ניסיון לכמת בכלים אובייקטיבים תחושה סובייקטיבית²³ והוא מחריף כאשר מדובר בתחושה נשית שכל הפוסקים שהוזכרו לעיל אינם חשים בה.

23 הצורך להגדיר באופן אובייקטיבי מושגים סובייקטיביים קיים בעוד תחומים ואינו ייחודי לדיון בהרגשה. עם זאת יש לשים לב שהדיון ההלכתי כאן אינו בשאלה מה הדין בזמן תחושה מסוימת שהיא מטבעה סובייקטיבית אלא מהי התחושה עצמה. לדוגמה, בסוגיית מצטער הפטור מן הסוכה הדיון ההלכתי נסב סביב הפטור מהשיבה בסוכה ולא סביב התחושה שתוגדר כ"מצטער" ובהלכות שבת אדם רשאי להשתמש בתרופה אם הוא מוגדר כמי

ו. מציאות ימינו - האם נשים מרגישות?

הדיון ההלכתי בהגדרות ההרגשה מעניין במיוחד בשל הפער שהוא משקף בין ההלכה למציאות המוכרת לנו.

בגמרא ובראשונים נראה כי הנחת המוצא של הדיון היא שנשים מרגישות תמיד ביציאת הדם מרחמן. ראיית דם ללא הרגשה היא חריגה מהמצב המצוי.

כיום, מצב שבו אישה מוצאת דם על בגד תחתון, נייר טואלט או תחתונית וכדומה בלי שחשה ביציאתו - הוא מצוי מאד. כמו כן מצוי שאישה אכן חשה בתחושה פיזיולוגית כזו או אחרת, אך עדיין יש לברר האם תחושתה תוגדר 'הרגשה' בכל מצב או רק אם תחושה זו תימצא חופפת לאחת מההגדרות שהובאו בפוסקים.²⁴

יש אחרונים שהתייחסו לשאלה המציאותית בדבר ההרגשה והפער בין הדיון ההלכתי למציאות.

הרב שלמה יהודה טאבאק מציג את הבעיה, וכותב שהנשים חלוקות בהרגשותיהן ויש נשים שאין להן הרגשה:

ודע שנמצא בתשובה לאחד מהגדולים... שחקר על זה לנשים בקיאות ואמרו לו שטבעית טבעית יש. יש מהן שמרגישות בפתיות פי המקור, ויש מהן שאינן מרגישות בהרגשה זו רק בהרגשות דזיבת דם נדה כולן מרגישות.

(שו"ת תשורת ש"י, חלק א סי' תנז)²⁵

הרב יחיאל מיכל אפשטיין דחה את הקביעה הזו וטען שלא ייתכן שהנשים אינן מרגישות בפתיות פי המקור גם אם הן אומרות שאינן חשות בכך. לדבריו, מקורו של הפער בין הדיון ההלכתי לדיווחן של הנשים, בכך שהנשים אינן מבינות לאיזו תחושה התכוונו הראשונים ולכן טוענות שתחושה זו אינה מוכרת להן:

והבל יפצה פי הנשים האלה ולא ידעי מאי קאמרי ורבותינו נאמנים עלינו יותר מהן וגם אינן משקרות בדבריהן אלא שאינן מבינות. ודע דכל דבר מותרות שבגוף שהגוף צריך לדחותם הטביע הקדוש ברוך הוא בטבע הגוף שכשיגיע זמן דחיפתם לחוץ שיפתחו אז נקבי הפליטה שעד כה היו סתומים ולצורך דחיית

שחש בכל אבריו. שם הדיון הוא מעין קביעת סרגל כאב במושגים רפואיים של ימינו אך לא בעצם התחושה שחש החולה.

24 הדיון בתחושות אלו ובמעמדן ההלכתי רלוונטי גם לחומרת תרומת הדשן ולפיה יש לחשוש גם להרגשה ללא ראיית דם (לעיל הערה 21) אך לא נעסוק בכך במסגרת עיון זה.

25 עין גם בדברי הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, יורה דעה סי' קפג, סעי' נו.

המותרות נתפתחו ויוצאים לחוץ כמו יציאה לגדולים ולקטנים וצואת החוטם ובאשה נתוסף גם הדמים מהמקור לדחיפת המותרות. וזהו שהש"ס מדמה להרגשת מי רגלים מפני שסמוכים זל"ז וכזה כן זה וזהו הכרח שיפתח המקור דא"א כלל באופן אחר ובשעת הפתיחה יש הרגשה וקצת צער עד שמפני זה גם יקיץ משנתו כדברי רבותינו ז"ל.

(ערוך השולחן, יורה דעה, סי' קפג סעי' סא)

טענתו של בעל ערוך השולחן מתבססת על הנחה שהדימום הרחמי מקביל לעשיית צרכים ולהפרשות אחרות שהגוף מפריש, ו"כזה כן זה". נראה מההשוואה שלדבריו גם הדימום מהרחם הוא רצוני. כמו כן הוא קבע שבכל הפרשה שהגוף מפריש ישנה תחושה עדינה של פתיחת הסוגר ועל כן רק מצב לא תקין של חולשה יאפשר יציאת דם ללא הרגשה כלל כפי שתייחסן בריחת שתן כאשר הסוגרים אינם מהודקים מספיק,²⁶ ובאופן רגיל פתיחת הרחם להוציא דם מורגשת.

לדברי ערוך השולחן, הרגשה היא תחושת הפתיחה של הרחם, הלוא היא 'פתיחת המקור' הנזכרת אצל תרומת הדשן. תחושה זו יכולה לבוא לידי ביטוי באופן העדין שהוגדר בדברי הרמב"ם "זעזוע הגוף", ובעקבותיה מתחיל הדימום עצמו המלווה בתחושת "זיבת דבר לח". באופן זה מאחד ערוך השולחן את שלוש ההגדרות ההלכתיות למציאות אחת.

לדברי ערוך השולחן (שם סעי' סב) לא ייתכן מצב שאין לאישה הרגשה אלא רק מצב שהאישה חשה בהרגשה באופן עדין מאד ולכן אינה נותנת עליה דעתה. לשיטתו, אם תלמדנה הנשים שזוהי ההרגשה ההלכתית, הדיווח שלהן לגבי התכנות ההרגשה במציאות ישתנה:

וכמו שבאנשים אם נשאלו לכמה בני אדם איך תרגיש בהתחלת הטלת מי רגלים. המשכיל המבין דבר יאמר שמרגיש שנפתח המקום והמי רגלים יוצאים ורווח לו. ומי שאינו מבין לא יאמר רק שמרגיש שמי רגלים מתחילים לצאת. כמו כן הנשים האלה אינן מבינות זאת, אבל פשיטא שלכולן כן הוא. רק גם זה מובן שאין כל הטבעיות שוות יש שקלה אצלן הפתיחה ויש שקשה להן הפתיחה כמו בלידה יש נשים שבנקל יולדות ויש שבכבדות ואין נ"מ רק בין רב למעט אבל לכולן יש הרגשת פתיחת פי המקור בהתחלת ראייתן זולת אם יש לה מחלה בקשרי האם כשנתרופפו הקשרים אז יכול להיות שיוצא הדם בלא הרגשה וכמו במי רגלים

26 אוהזר מתוך האתר הישראלי לרצפת האגן: <http://www.pelvicfloor.co.il/new/index.html>

כשנתרופף כיס השתן משתין ואינו מרגיש ולזה צריך רפואות לחזק הקשרים כאשר ראינו כמה פעמים כמו כן בראיית דמים. אבל בכריאות יש לכולן הרגשה זו והאינן מבינות או שטבען קלה אומרות שמרגישות רק זיבת דם נדה, אבל באמת זהו ממש הרגשה זו.

דברי ערוך השולחן על ריקון רצוני של דם הווסת בדומה למתן שתן, באים לידי ביטוי מעניין כיום בטענה שלפיה מודעות לווסת וחיזוק של שרירי רצפת האגן עשויים לאפשר לאישה שליטה בריקון דם הווסת מגופה.²⁷

ייתכן שמדובר על ידע שהיה חלק מחיי נשים בעבר, אך כיום תיאור זה אינו עולה בקנה אחד עם החוויה של רוב מוחלט של הנשים, שיציאת הדם מן הרחם אינה רצונית ואי אפשר להשוותה להפרשות רצוניות של הגוף.

באופן דומה לערוך השולחן כתב גם הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, יורה דעה חלק ד סי' יז) שמציאות של העדר הרגשה היא דבר שאינו מצוי ואת הדיווח על העדר ההרגשה הוא מסביר בכך שמדובר בתחושה עדינה שמי שאינה מודעת למשמעותה עשויה שלא לתת דעתה עליה ולא ליחס לה משמעות. לפי דברי האגרות משה אפשר לצפות שהעלאת המודעות להגדרת ההרגשה כפתיחת המקור או כזעזוע הגוף תביא נשים רבות יותר לחוש בתחושה המדוברת מתוך מודעות אליה.

גם הרב אליעזר וולדינברג (שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו סי' כא-כד) טען שנשים מרגישות בזעזוע הגוף. מדבריו נראה שגם תחושות המאפיינות תסמונת קדם וסתית, וסמוכות לראיית הדם יכולות להוות הרגשה.

גישתם של האחרונים שהזכרו לעיל היא שאין פער אמתי בין ההגדרה ההלכתית ל"הרגשה" לתחושותיהן של הנשים, וכי במקומות בהם נשים מדווחות על פער כזה מדובר למעשה בהעדר מודעות להגדרה ההלכתית ולא בהעדרה של ההרגשה עצמה.

ז. פוסקי זמננו ביחס לבעיית ההרגשה

כיצד יש להתייחס למראות דמיים שאישה מדווחת שלא חשה ביציאתם מן הגוף ונראו ככתם? ערוך השולחן והאחרונים שהלכו בדרכו קבעו כי דיווח על העדר הרגשה הוא למעשה דיווח שגוי. משמעות הדברים היא שגם אם אישה לא חשה בתחושה כלשהי בעת יציאת הדם, עלינו לומר כי הייתה לה הרגשה ו"ארגשה ולא אדעתיה".

27 השיטה מכונה בארץ שיטת מרב שרמן. למידע על השיטה אפשר לעיין <http://www.msherman.co.il>.

אם כך, לפי שיטתם לא ניתן לדון במראה שנמצא על ידי האישה ככתם לפי הלכות כתמים ולהקל בדינו גם אם הוא קטן מגריס או אם נראה על דבר שאינו מקבל טומאה, כי יש לחשוש לכך שמדובר בדם שבא בהרגשה שאיסורו מהתורה ודיני הכתמים אינם רלוונטיים לגביו. למעשה, גישה זו מבטלת את האפשרות המעשית לטהר אישה על בסיס הלכות כתמים.

פוסקי זמננו התייחסו לבעיה זו. נתייחס לשלוש שיטות בפוסקים:

1. חשש להרגשה בכתם שנראה שהוא מהאישה

הרב שמואל וואזנר המשיך את הקו של ערוך השולחן וחשש שגם כאשר אישה טוענת שלא חשה ביציאת הדם, בפועל היא כן חשה בו. את החשש הזה הוא מיישם בכתמים שנראה בוודאות שבאו מהאישה. בכתמים שיש צד של ספק לגבי מקורם הוא מקבל את הדיווח של האישה ואת טענתה שלא הרגישה:

אמנם למעשה אם ראתה בודאי מגופה יש להחמיר כודאי דאורייתא... כי קשה להבחין ולקבוע שלא היתה הרגשה והנשים הרבה פעמים טועות וסבורות שלא הרגישו ואחר כך מתברר שהרגישו... ולכן גם באומרת שלא הרגישה יש להחמיר עד שיצא הספק מליבנו, ולשאול כמה פעמים שתדקדק לזכור אם הרגישה... (שיעורי שבט הלוי, סי' קצ, ב)

בהמשך הוא כותב שבזמן הזה יש לחוש להרגשה בכתם שנמצא בלילה בזמן שהאישה ישנה אף אם לא חשה דבר, והזכיר את דברי התשורת ש"י (חלק א סי' תנז) בדבר הנשים שאינן מבחינות בהרגשה.

הרב שמואל וואזנר התקשה באפשרות לטהר כתמים שוודאי שהם מן האישה. במקום אחר כתב:

ועוד נראה לחוש בכתם שנראה כדם חי וטרי דאף על פי שהוא פחות מגריס דמעיקר הדין טהור, אך אי אפשר להקל כיוון שנראה כדם נידה (וכל שכן שריחו כשל דם נידה)... דבזמן הזה כמעט אין הנשים מבחינות בהרגשה ויש לחוש שהיתה הרגשה...

(שיעורי שבט הלוי, סי' קצה ד"ה דם כינה)

הרב וואזנר מחבר בין הקושי לטהר דם שנראה שהוא מהאישה ובין החשש המתמיד להרגשה. דבריו באשר לטריות הדם ואף לריחו מפתיעים מאד ואינם חלק מההגדרות

שהפוסקים עוסקים בהן על פי רוב. אלו יסודות שקשורים לשאלה האם יש ספק במקור הדם והאם יש אפשרות לדון ככתם גם דם שברור שבא מהאישה.²⁸ ההבחנה בין כתם שוודאי נראה מגופה לכתם שיש בו ספק ממשיכה את הדרך שראשיתה בדברי התנאים במשנה ועולה בקנה אחד עם הדעה שהרגשה אינה סיבת האיסור אלא רק סימן לכך שהדם ודאי מן האישה. גם הרב יוסף שלום אלישיב (קובץ תשובות, חלק א' סי' פד) כותב לחשוש להרגשה בכל מקרה, מתוך הנחה שההרגשה קיימת גם אם נשים אינן מבחינות בה. לכן אין לטהר כתם אלא כאשר יש ספק במקורו.

2. אבחנה בין סוגי דימום שונים

יש פוסקים שקיבלו את ההנחה שתיתכן הרגשה גם כאשר האישה אינה מבחינה בכך אך החשש להרגשה כזו הוא דווקא בראייה ממש, בעת הווסת, וחזקה שדם שבא כדרכו - יש בו הרגשה. לעומת זאת לגבי דימומים בין וסתיים קלים ניתן לקבל את הדיווח של האישה על העדר ההרגשה ולדון את המראה לפי דיני כתמים. בדרך זו כתב הרב יעקב אריאל:

נמצא אפוא שאין וסת ללא הרגשה. אלא שההרגשה לעתים היא כה עדינה עד שהאשה אינה יודעת איך להגדירה. אך אם ברור לנו כשמש שזהו דם נידה אין האשה יכולה להסתמך על כך שלא הרגישה כי מן הסתם הרגישה. ורק בכתמים רגילים שאשה מוצאת בבגדיה יש מקום להקל כי אמנם שם אין חשש להרגשה... (שו"ת באהלה של תורה, חלק ה' סי' סח)²⁹

לפי שיטה זו עדיין יש להתמודד עם השאלה האם החשש להרגשה יוכרע על פי סוג הדימום ורק דם וסתה של האישה יאסור כדם בהרגשה או שכל דימום שבא בשפע יאסור אף שלא בשעת הווסת.³⁰ אם ההבחנה היא אכן כמותית, יש לנסות ולקבוע מהו הרף שיבחין בין כתמים שלעתים מצטברים ובין דימום בשפע. הבחנה זו אינה פשוטה וקשה לתת בה שיעורים.

28 כאמור, סיפור המעשה של שמואל הוא דוגמה להחלת דין כתם על מראה שכמעט ואין בו ספק.
29 דברי הרב יעקב אריאל מבוססים על דברי רבי משה סופר, שו"ת חתם סופר, יורה דעה חלק ב' סי' קנט: "בשעת וסתה הידוע לנו שאז חזקה דרגשה מה שאין כן שלא בשעת וסתה".
30 הנפקא מינה תהיה לעניין דימום מחזורי שבא בכמויות קטנות, דבר המצוי לעתים אצל נשים שמשתמשות בהתקן "מיירנה" ובעוד מצבים. הרב אריאל עצמו פוסק לחומרא בכתמים אצל נשים המשתמשות בגלולות על בסיס פרוגסטרון בלבד, בשל היותן מוגדרות כמסולקות דמים ומתוך הנחה שבמצב זה גם דימום מינורי עשוי להיות מוגדר כעת הווסת של האישה.

בשתי הדרכים שסקרנו לעיל מוטמעת ההנחה כי תיתכן הרגשה חרף העובדה שאין לאישה הבחנה בה. הנפקא מינה ביניהן היא מתי בכל אופן אין מקום לחשוש להרגשה ולדון דיני כתמים. בעוד הגישה הראשונה חוזרת לשאלת הוודאות במקור הדם, בדרך השנייה יש גם אמירה מעשית מתי יש לחשוש להרגשה. אם הרגשה היא מצב שמלווה בדרך הטבע את הדימום הרחמי, סביר יותר לחשוש לו בעת דימום רחמי שבא כדרכו בזמן הווסת, ולגבי דימומים חריגים למינהם, שכמות הדם במפחותה בהרבה, אפשר לומר שאינם בהכרח מלווים בהרגשה.

גם מבחינה מעשית יש הבדל בין גישות אלו. לפי שבט הלוי וההולכים בדרכו רוב המצבים שבהם אישה רואה כתם יידונו כדם בהרגשה. לפי הגישה השנייה יש לחלק בין דם בשפע או הדמום המחזורי, ואז האישה נאסרת מן התורה, ובין דימומים מינוריים, שאם הם נמצאים על ידי האישה ככתמים יידונו לפי דיני הכתמים.

ייתכן שאפשר להצביע גם על דרך שלישית, קרובה לגישה השנייה אך מובחנת ממנה.³¹

הרב עובדיה יוסף דן בשאלה האם זיבת דבר לח היא בגדר הרגשה, ודעתו כדעת פוסקים שלא קבלו את דברי הנודע ביהודה. אחד השיקולים לדחייה זו הוא שהרגשה מתוארת כגמרא כתחושה מובחנת שיש בה צער ועשויה להעיר את האישה משנתה "אגב צערה מתערה" (נידה ג ע"א). כך כתב הרב עובדיה:

ולדעתי הוא עיקר גדול לקולא, שאין נחשבת הרגשה לאוסרה מן התורה אלא בהרגשה שיש בה צער.³²

(טהרת הבית, א ד, עמ' טז)

חיזוק לדבריו אפשר להביא מדברי רבי ידידיה טיאה וייל (שו"ת רבי ידידיה טיאה וייל, יורה דעה סי' נא) שכתב שאין הרגשה אלא על ידי התעוררות בגופה ש"מרגישה רעדה ופלצות". דברים אלו מובאים אצל הרב עובדיה יוסף כדי להוכיח שזיבת דבר לח אינה בגדר הרגשה כי אין בה כל צער, אך מתוכם אפשר להבין כי לשיטתו הרגשה צריכה להיות מובחנת על ידי האישה וקשה לומר שהרגשה עדינה כל כך עד שאישה אינה חשה

31 לא עסקנו כאן בדם מועט שנראה בבדיקה פנימית. לרוב הפוסקים הוא נדון כדם בהרגשה משום שציערתה בבדיקת העד. עיינו בנידה נו ע"ב, ובטהרת הבית א.

32 הרב שמואל וואזנר מתייחס לעניין הצער כראיה לכך שההרגשה צריכה להיות מובחנת וכותב שיש שינוי במציאות לא לגבי קיום ההרגשה אלא לגבי עוצמתה. לכן היום, כשההרגשה עדינה יותר, אין בה צער שעשוי להעיר את האישה משנתה. עיינו בדבריו שבט הלוי, סי' קצ סעי' יא, עמ' קנח.

בה כלל תהיה מוגדרת כהרגשה. הרב עובדיה יוסף כתב עוד שההבדל בין נפתח מקורה ובין זיכת דבר לח הוא שבנפתח מקורה יש איזה צער מורגש שאינו קיים בזיכת דבר לח. אם כך הם הדברים הרי שכאשר אישה רואה מראה דמי ואינה חשה בעת יציאתו בתחושה מובחנת, מראה זה ייחשב כתם ללא הרגשה, ובפשטות גם כתמים שוודאי באו מגוף האישה נכללים בכלל זה. ברם עדיין יש מקום להבחנה בין כתמים "רגילים" לבין הדם הנראה כחלק מן המחזור החודשי של האישה.

לכאורה, כפועל יוצא מהבנה זו בדברי הרב עובדיה יוסף ניתן לומר שגם למחזור החודשי לא נתייחס כאל דם בהרגשה, אם אין לאישה תחושה מובחנת של פתיחת המקור או זעזוע הגוף. יש אומרים שבדברים שבעל פה התייחס הרב עובדיה יוסף לאפשרות זו ושלל אותה מתוך אמירה שעצם מודעות האישה לכך שדימום זה הוא המחזור החודשי שלה נחשבת כהרגשה.³³

אם אמנם אפשר לראות בדברי הרב עובדיה סמך לשיטה שלישית, ניתן לומר כי ייחודה של שיטה זו הוא בסברה שעומדת מאחוריה יותר מאשר בהשלכה המעשית. בדומה לשיטה השנייה, גם לפי דברים אלו ניתן לדון דיני כתמים ללא חשש להרגשה, בכתמים מצויים שמופיעים כדימום קל שנמצא חוץ לגוף, ואין צורך לחשוש בכל רגע שמא הייתה לאישה הרגשה הלכתית בעבר או בעתיד הקרוב כל עוד אין לאישה אינדיקציה ברורה ומובהקת להרגשה כזה. הדברים עשויים למנוע מצב חשש מתמיד להרגשה, חשש שעלול להיות מכביד מאד.³⁴

ניתן לחלק את המצבים השונים בשאלות בדין הכתמים לפי היחס להרגשה.

1. כתם שנראה ללא הרגשה ויש בו צד ספק

כאלו הם מראות דמיים שנראו באופן שאין ודאות גמורה שבאו מגופה של האישה כגון דם על מגבת או על סדין. במצב כזה לפי רוב הפוסקים ניתן להקל לפי דיני הכתמים.

2. כתם שנראה ללא הרגשה אך קרוב לוודאי שהוא מגופה של האישה, כגון כתם שנמצא על בגד תחתון או על תחתונית

מקרים אלו נפוצים מאד והם קשורים בחלקם לשינויים הורמונליים טבעיים ובחלקם לשינויים הנגרמים עקב התערבות חיצונית הורמונלית או אחרת. כאשר מדובר

33 כך כתב הרב רן דוד כלילי, הדריכני באמיתך - ספר הדרכה למדריכי חתנים, פרק א, עמ' 77 הערה 26. וכן בספר פועה, כרך ראשון פרק שני, עמ' 123 הערה 11.

34 הרב שמואל וואזנר התייחס גם למצבים שהחשש להרגשה מכביד מאד. הפתרון אותו הוא מציע הוא הסחת הדעת מן ההרגשה: "וגם כשהנשים אומרות שהרגישו... לפעמים הם טועות... ומחמירות מחוסר ידיעה".

בהכתמות קלות ייתכן בהחלט שלאישה אין כל תחושה ביציאת הדם והיא אינה מודעת לקיומו של הכתם עד שתראה אותו.

במצב זה אפשר לדון את המראה ככתם לפי השיטות המבחינות בין סוגי דימום שונים שכן במצבים אלו על פי רוב לא מדובר על דם בשפע אלא על הכתמות. אמנם לפי דברי הרב וואזנר בשבט הלוי גם כתמים אלו יידונו כדם שנאסר מהתורה, אך לפי הפוסקים המקלים בכתמים רגילים שאינם נראים כווסת ואין עמם הרגשה, אפשר לדון בהם דיני כתמים.

להבחנה בין סוגי דימום יש סמך במציאות שכן מצוי יותר שאישה תדווח על תחושה הקרובה להרגשה הלכתית סביב דימום הווסת, מאשר מצב בו אישה מדווחת על תחושה אופיינית כשמדובר בדימומים בין וסתיים קלים שנראים ככתמים.

כאמור דרך זו מצריכה הכרעה בשאלה מהו קו הגבול המפריד בין כתם לדם בשפע מבחינה כמותית.

3. כתם שיש עמו תחושה המופיעה עם ראיית הדם

לפעמים יש לאישה תחושה המעידה על כך שדם זב ממנה. תחושות אלו הן סובייקטיביות מטבען, ואף אצל אותה אישה הן עשויות להיות שונות בזמנים שונים.³⁵ נראה כי אפשר למצוא זהות בין דברי הרמב"ם "נזדעזע גופה" לדברי רש"י "יודעת בעצמה שרואה דם" כמתייחסים לתחושה שקשה להגדירה אך יש בה מודעות ליציאת דם מהגוף, מודעות שהיא מובחנת ושונה מתחושה של "זיבת דבר לח" המאפיינת גם הפרשות שאינן דמיות. יש פוסקים המתייחסים למקרה שבו האישה מתארת תחושה סובייקטיבית כזו כהרגשה הלכתית.³⁶ לדעות אחרות רק אם האישה מדווחת על הרגשה של פתיחת הרחם נתייחס למראה כאל דם שנראה בהרגשה. מציאות זו אמנם קיימת, אך מדובר במיעוט.³⁷ יש פוסקים שחילקו בין נשים המבחינות בהרגשה לאלו שאינן מבחינות. כהרגשה מובחנת נקבעה ההגדרה של פתיחה פנימית של צוואר הרחם, במידה שהיא מורגשת על ידי האישה, ואצל נשים שאינן מבחינות בהרגשה נחשבת גם הידיעה הסובייקטיבית של האישה שהיא בזמן הווסת כהרגשה.³⁸

35 אצל נשים המשתמשות באמצעי מניעה הורמונליים ייתכנו מצבים שבהם לאורך שנים כמעט ואין לאישה מחזור טבעי וראיית דם היא תוצר של הפסקות יזומות בנטילת הגלולה. יש לכך השלכות רבות, ובהן גם השפעה על התחושות שנשים חוות סביב ראיית דם.

36 כך פוסק הרב אלישיב קנוהל ומסייג זאת בכך שהאישה חשה בתחושה עם יציאת הדם בתוך פרק זמן של דקות ספורות.

37 כך פוסק מו"ר הרב יעקב ורהפטיג שמתנה את זיהוי ההרגשה בכך שהאישה חשה בתחושה זו רק בזמן יציאת דם ובאופן עקבי.

38 כך כתבו הרב מנחם בורשטיין והרב גבריאל גולדמן בספר פועה, כרך ראשון פרק שני, עמ' 123.

4. כתם שיש עמו תחושה המופיעה טרם יציאת הדם מן הגוף

נשים רבות חוות תחושות של תסמונת קדם וסתית טרם תחילת הדימום. יש פוסקים שאינם רואים בתחושות המטרימות³⁹ הרגשה הלכתית.⁴⁰ ישנם פוסקים שמתייחסים גם לתחושות אלו כבעלות משמעות הלכתית לעניין הרגשה, וממילא הדימום שנראה בעקבותיהן אסור מהתורה.⁴¹

סיכום

סוגיית ההרגשה, תפקידה בהבחנה בין דין תורה לדברי חכמים וזיהויה - הם מורכבים. בבסיס המחלוקת עומדת החקירה האם מדובר בסימן או בסיבה, דהיינו, השאלה האם ההרגשה נצרכת לכשעצמה או שאין היא אלא דרך לוודא שהדם בא מן האישה ותיתכן טומאה מן התורה אף בלעדיה.

המחלוקות לגבי זיהויה של ההרגשה ורמת ההבחנה הנדרשת לגביה במציאות אינן דיוקים בעלמא; הן בעלות משמעות לגבי ההבחנה בפועל בין מראות שיש לדונם כדם האסור מן התורה ובין מראות שאפשר לדון בהם לפי הגדרים שקבעו חז"ל לכתם ולהקל בחלק גדול מן המקרים.

כאשר ברור לאישה שהיא בזמן וסת, הסכמת הפוסקים היא שדם שהיא רואה יידון כדם בהרגשה.

מובן שבמצב של וסת פחות שכיחות שאלות שמטרתן לברר האם האישה נאסרה או שמדובר במראה שאינו אסור.

הספקות מתעוררים בעיקר במצבי הביניים, המצויים מאד, ובהם חווה האישה הכתמות שוודאי לה שהן מגופה אך אין לה כל הבחנה בהרגשה בגופה.

יראת שמים ותחושת אחריות של האישה מביאות לעתים נשים לחששות שווא על הרגשות שלא נחוו במציאות. בנוסף, כיון שמדובר בנושא אינטימי ונשי חשיפתו כרוכה בקושי וככל שירבה הידע המסודר בנושא כך ייטב.⁴² במאמר זה ניסינו לפרוש את השיטות השונות, הרקע שלהן ויישומן במציאות המוכרת לנו.

39 אמנם, לעתים תחושות של תסמונת קדם וסתית עשויות להיות בעלות משמעות הלכתית לקביעת וסת.

40 הרב מרדכי אליהו, דרכי טהרה, עמ' יא.

41 הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו ס' כא-כד.

42 גם בבירורים שמצריכים שאלה הלכתית מוטב שהשאלה תשאל על רקע הידע הקיים של השואלת ולא בלעדיו.